

't inschrien

achtste jaargang nr. 4, oktober 1976 kwartaaluitgave

Een Inschrien is een vakje in de tuugkist waarin waardevolle zaken werden bewaard.

Kopij inzenden aan:

Th. L. M. van Stapele, Deldenerstraat 103, Hengelo - redactie-secretaris.
telef. 05400 - 20664

Redactie: J. J. H. Meijer, Olde Meulenweg 2, Hengelo, tel. 05400 - 12851, eind-redacteur
Adriaan Buter, Neede
H. H. Hagens, Almelo
J. Overbeeke, Haaksbergen

Administratie:

Mej. G. A. Weussink, Kortenaerstraat 20-II, Enschede, tel. 053 - 310206

Bank: Algemene Bank Nederland N.V. te Enschede, Hoedemakersplein.

Giro: nr. 1818110 t.n.v. Administratie 't Inschrien, Kortenaerstraat 20-II, Enschede

Abonnementsprijs f 10,- per jaar.

Losse nummers f 3,- (exclusief portokosten)

Uitgave van de Oudheidkamer 'Twente' te Enschede

Overname van de inhoud, in welke vorm ook, is niet toegestaan zonder schriftelijke toestemming van de redactie.

Kritiek

Van diverse zijden is nog al wat kritiek binnengekomen op ons vorige nummer, dat geheel gewijd was aan de Duvelshof in De Lutte. Het bleek, dat vele lezers de voorkeur gaven aan de 'oude stijl', te weten een aantal korte artikelen met daarnaast de vaste rubrieken.

Eenzijds zijn wij wel gelukkig met deze kritiek, immers, zij bevestigt, dat de oorspronkelijk gekozen opzet onze lezers welgevallig is. Anderzijds zijn we minder gelukkig met deze kritiek, *gericht aan de redactie*. Immers, het vorige nummer ontstond in die vorm als een verlegenheidsoplossing, door het ontbreken van kopij!

Rond één juli j.l. hadden wij slechts inzendingen ontvangen, voldoende om drie à vier bladzijden te vullen. Dáárom werd toen gekozen voor het artikel over de Duvelshof.

Wij menen derhalve deze kritiek deels te moeten terugwijzen naar onze lezers, die verzuimen hun bevindingen aangaande historie, volkskunde, archeologie etc. van Twente, aan ons ter publicatie aan te bieden. Dit kan in de vorm van een artikel, een studie, maar ook een simpele mededeling over iets bijzonders wat men ooit eens gehoord of gezien heeft is welkom.

Deels evenwel zullen wij deze kritiek ook op ons zelf moeten betrekken, daar wij klaarblijkelijk onvoldoende voor adspirant-schrijvers aanspreekbaar zijn.

Wij nodigen daarom een ieder uit, die plannen heeft voor een publicatie in 't Inschrien, om contact met ons te willen opnemen. Telefoonnummers vindt U aan de binnenzijde van de omslag.

Graag tot horens!

J.J.H.M.

Grote kerk van Enschede blijkt niet omgracht

10 juni j.l. werd dank zij de gemeente Enschede een bijna 20 m lange en 1½ m brede sleuf uitgezet dwars op de noordmuur van de Grote kerk op de Markt. De sleuf diende ter verificatie van de veronderstelling, dat de kerk omgracht is geweest, welk idee onlangs hernieuwd in een borgentheorie opdook. Enige oude en blijkbaar minder betrouwbare waarnemingen ten spijt, bleek de sleuf ondubbelzinnig een gracht uit te sluiten. Dit is in overeenstemming met een viertal boringen, die 19 mei j.l. ten noorden en zuidwesten van de kerk zijn uitgezet.

Het ongeroerde, meest gele zand bevond zich in de sleuf op gemiddeld 1.30 m onder het huidige loopvlak, tussen de minimale en maximale diepte van resp. 0.90 m en 1.60 m. De tot op ca. 1.30 m geroerde grond hangt samen met het voormalige kerkhof alhier. Op de bodem van de sleuf werden een viertal ongeveer oost-west georiënteerde en evenwijdig aan de kerk gelegen grafkuilen geregistreerd, die tot ca. 1.40 m diepte reikten. Behalve een bevestiging van de (eertijds) gebruikelijke diepte der grafkuilen, tonen deze waarnemingen ook aan, dat het Marktplein sedert diens gebruik als kerkhof niet is opgehoogd.

Vermeldingswaard is nog het verschijnsel, dat direct bezuiden de als straat in gebruik zijnde Markt (noord) de gestoorde grond (droog, los, grauw zand) zijn maximale diepte bereikte, namelijk 1.60 m in de sleuf tegenover Markt no. 18 en 1.80 m in een boring tegenover Markt no. 12. Daar hier geen aanwijzingen voor de aanzet van een gracht aanwezig zijn, denken wij aan een het kerkhof afgrenzende greppel of sloot.

Het lijkt niet onwaarschijnlijk, dat destijds delen van deze forse greppel zijn waargenomen en als gracht zijn uitgelegd.

Het geringe aantal vondsten is te dateren in de 18e eeuw en later, waaronder een versierd stukje bronsbeslag met het opschrift - 1762 M V - opvalt. Van

de talrijke menselijke beenderen is een onderkaak vermeldenswaard,

waarbij de linkerhelft van het gebit geheel aanwezig is (de verstandskies (M 3) slechts als kas), het rechter gedeelte achter de voorste valse kies (P 1) echter nooit, zelfs niet in aanzet, tot ontwikkeling is gekomen.

De sleuf was slechts enkele meters verwijderd van de plaats, waar in 1969 een kogelpot (11/12e eeuw) werd gevonden, zijnde de oudste vondst uit de Enschedese binnenstad. Nadere vondsten of grondsporen uit deze tijd werden echter niet aangetroffen.

H. Hagens/A.D. Verlinde

Fig. 1. De kaart van Enschede omstreeks 1560 van Jacob van Deventer.

Een reconstructie van de middeleeuwse verdedigingsgordel rond Enschede

Inleiding

Door nauwe samenwerking van de gemeente Enschede, de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, het Rijksmuseum Twente/Oudheidkamer Twente en leden van de Historische Sociëteit Enschede-Lonneker en van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland, afdeling Twente kon, mede met financiële steun van de provincie Overijssel van 12-14 april 1976 een groot dwarsprofiel over de dubbele stadsgracht van Enschede worden uitgezet en bestudeerd. De fotografische begeleiding van het project werd verzorgd door R. Kampman. Het onderzoek vond plaats vanwege de hier geplande bouw van de Hofpassage op een tijdelijk braak liggend stadsdeel tussen het H. J. van Heekplein en Achter het Hofje. Het NNW-ZZO gerichte dwarsprofiel lag over het zuidzuidoostelijk deel van de voormalige stadsgrachten. Het profiel was 46 m lang en 1½-4 m diep.

De binnengracht

De binnengracht, die in 1331 voor het eerst vermeld werd, moet vóór 1319 gegraven zijn. Tussen 1316 en 1319 is er namelijk sprake van het opidum Enschede. Sedert 1862 is de gracht toegevoerd met de ruïnes van Enschede na de grote stadsbrand van dat jaar.

De gracht bleek in het profiel ten opzichte van de huidige oppervlakte 3¼ m diep te zijn en ca. 20 m breed. De binnengracht, aanvankelijk de enige gracht, behoeft deze breedte en diepte niet noodzakelijkerwijs van meet af aan bezeten te hebben. Zij kan later verbreed en wellicht iets verdiept zijn. Er is overigens voor deze mogelijkheid

geen aanwijzing gevonden, tenzij de knik aan de binnenzijde van de grachtbodem in deze zin verklaard mag worden. De gevonden breedte van ca. 20 m voor de binnengracht stemt goed overeen met de breed aangegeven binnengracht op de kaart van Jacob van Deventer van omstreeks 1560. Zijn (voor die tijd) als bewonderenswaardig nauwkeurig aangemerkte kaarten, speciaal ten aanzien van onder meer de stedelijke verdedigingsgordels, geven bij nameting (op een reproductie in facsimilé; schaal ca. 1 : 8.000) van de Enschedese binnengracht een breedte van ca. 20 m aan. Op de minuutplan van ca. 1825 wordt de binnengracht nog slechts als een ongeveer 7 m brede gracht aangegeven.

Dit laatste is goed in overeenstemming met een ruim 7 m brede en ruim 1 m dikke puinlaag als centrale grachtvulling. Het gaat hier duidelijk om het stadspuin van 1862. De geen of weinig puin en vondsten bevattende vullagen van de gracht tussen de puinlaag en de vroegere grachtaluds kunnen dus geheel of in hoofdzaak gedateerd worden tussen de 16e en 19e eeuw. Het profiel geeft verder de indruk, dat de versmalling van de gracht vooral geleidelijk heeft plaats gevonden aan de binnenzijde (ca. 6 m), terwijl aan de buitenzijde meer gestort zal zijn in een relatief laat stadium (18e en/of begin 19e eeuw).

De modderlaag onder het puin en grotendeels op de bodem van de gracht gelegen, bevestigt de breedte van ca. 7 m van de gracht in de 19e eeuw. Deze 19e eeuwse modder ligt op en naast een wat oudere modderlaag, die naar de buitenzijde van de binnengracht op

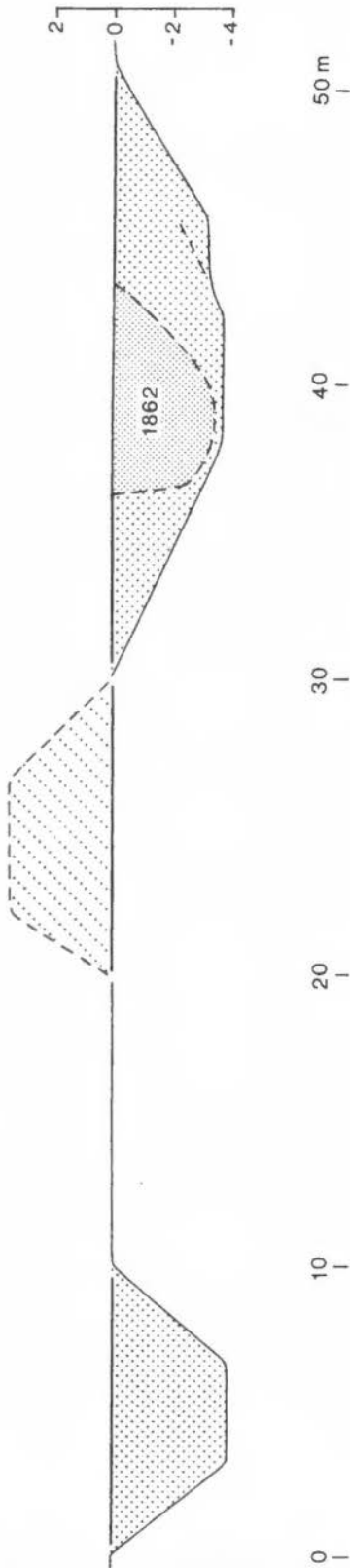

Fig. 3. Schematische reconstructie van de verdedigingsgordel om Enschede. De (binnen) gracht van 1862 vormde het laatste schamelle restant. Schaal 1:250.

het glooiende talud ligt. Opmerkelijk zijn de flauwe, slechts ca. 20 graden hellende, oorspronkelijke grachtstaluds, terwijl de latere vullagen een beduidend steilere glooiing tonen. De verklaring voor de flauwe taluds zou een economische kunnen zijn, namelijk om met zo min mogelijk grondverzet een brede gracht te verkrijgen.

Enschede heeft geen stenen ommuring bezeten. Er is noch historisch, noch archeologisch iets bekend over voormalige aarden wallen binnen de binnengracht. Van de kaart van Jacob van Deventer is ons inziens niet af te lezen of af te leiden, dat hier wallen aanwezig zijn geweest. Stroink (1962, p. 140) meent dit waarschijnlijk wel van de kaart te kunnen afleiden. Het ontbreken van wallen op deze plaats wekt in zoverre verwondering, daar men zich dient af te vragen waar de enorme hoeveelheid vrijgekomen grond uit de binnengracht is gebleven. Immers, het zou voor de hand liggen en dit is elders ook veelvuldig uitgevoerd, om van de vrijgekomen grond een aarden wal direct binnen de gracht op te bouwen.

Er zijn twee oplossingen mogelijk voor dit probleem. Ofwel de wal is in een vroeg stadium weer geëgaliseerd (waarbij de grond voor de binnenstad gebruikt zal zijn), ofwel de grond uit de binnengracht is direct verspreid (over de binnenstad). De mogelijke verbreding van de binnengracht aan de binnenzijde zou tegen een binnenwal kunnen pleiten.

Het muurwerk bij de binnen- en buitenzijde van de gracht is recent, waarschijnlijk 18/19e eeuws. Het enkelsteens wandje (tweede muurwerk van rechts aan de buitenzijde van de gracht) van oude baksteen van het formaat 26/27 bij 14 bij 5 cm (secundair verwerkt?) kan echter ouder zijn. Het iets scheef achter het profiel gelegen wandje behoorde tot een hoekige, 1 m brede put of keldertje, dat met fijne sinters was volgestort.

Fig. 4. Werkzaamheden in de binnengracht.

Fig. 5. Een versierde porceleinen pijpekop met afschuifbaar monterinkje uit de modderlaag van de binnengracht.

Tijdens de graafwerkzaamheden voor de sleuf kwam in de gracht een aantal op een rij geplaatste palen vrij, staande op een onderlinge afstand van ca. 2 m. Hierdoor is de indruk gewekt, dat juist vóór het profiel een houten loopbrug over de gracht heeft gelegen. Bijna al de vondsten uit de binnengracht dateren uit de 19e eeuw van vóór 1863. Slechts een paar vondsten moeten uit de 17/18e eeuw stammen. Dit is wel begrijpelijk met de wetenschap, dat de oude vullagen van de gracht, althans in de opgraving, vondstarm zijn en de puin- en bovenliggende vullagen van de stadsbrand stammen. De modderlaag is kennelijk één of meerdere malen goed uitgebaggerd, waarvoor ook historische aanwijzingen zijn. De vondsten zijn als volgt te rubriceren:

1. enige leren schoenzolen.
2. enige repen kaardeband van leer met fijne, ijzeren haakjes.
3. aardewerk en grès, hoofdzakelijk scherven; hiervan zijn te vermelden duitse (mineraalwater)kruiken van grès (1 maal met kurk), enige groen geglazuurde vergieten, keulse potten en divers rood aardewerk. Bij twee van de grèskruiken was het stempel bewaard: **SALTER** rondom de letters $\frac{GS}{R}$, respectievelijk **VICTORIA. BRUNNEN OBERLAHN-STEIN** om de gekroonde letters **VB**.
4. porcelein en majolica, onder andere een Makkumer spreukshotel met de pseudo-wijsheid: Indien gij verstand hebt zoo antwoord uw Naaste
5. pijpekoppen van klei en porcelein. Eén der porcelein pijpekoppen bezat een afschuifbaar monterinkje met dop van blik. De pijpekop is versierd met een treintje en een ploegende boer, waarboven de tekst:
Der Landman geht in seinen Wahn
Die Eisenbahn geht ihm nichts an
Wen nur Gott segnet seinen Pflug
Ist er reich und hat genug.

Een andere pijpekop toont een stadsgezicht op Mainz.

6. diverse glazen flessen en flesjes.
7. repen vertind blik, alsmede de resten van een dito olielamp (zgn. snotneus).
8. een aantal blokken Bentheimer steen.

De buitengracht

De buitengracht is vermoedelijk omstreeks 1400 gegraven en is kort na 1597 toegeworpen op last van Maurits. De gracht lag verder naar buiten dan verwacht werd en bleek ten dele onder het huidige van Heekplein te liggen. De breedte kon dan ook door ons niet worden vastgesteld.

De verslagen van Hulshoff (1965) en Berns (1972) over andere punten van de buitengracht vermelden breedten van respectievelijk ruim 9 m (bij de espoort) en 10 m. Dit is niet in overeenstemming met het gegeven op de kaart van Jacob van Deventer, die de buitengracht ongeveer even breed aangeeft als de binnengracht, dus ca. 20 m. Visser (1965) vermeldt echter, dat van Deventer het water van de stadsgrachten op zijn kaarten gewoonlijk tot aan de verdedigingsmuren heeft getekend, waardoor in de meeste gevallen de gracht ca. 10 m te breed werd aangegeven. Wanneer dat ook met de kaart van Enschede het geval is, zou de buitengracht inderdaad slechts ca. 10 m breed zijn geweest. Hetzelfde probleem doet zich voor bij de breedte van de binnengracht, maar daar stemmen de aangegeven breedte en de gevonden breedte goed met elkaar overeen. Mede gezien het gestelde onder het volgende hoofdstukje hebben wij geen reden te twifelen aan een breedte van ca. 10 m voor de buitengracht.

De gracht bleek 4 m diep te zijn. De grachtbodem lag op ruim 38,5 m N.A.P., dat is iets hoger dan de bodem van de binnengracht. Wij willen naar aanleiding van deze N.A.P. hoogte hier even

inhaken op de door sommigen vermoede stuwen in de grachten vanwege het vermeende 3 m grote hoogteverschil tussen het hoogste en laagste deel van het oude Enschede, respectievelijk de omgeving van de espoort en de veldpoort. Bedoeld hoogteverschil bedraagt blijkens de hoogtepuntenkaart van Enschede slechts 1½ m. De bodem van de buitengracht in het door Berns beschreven profiel op de hoek van de Noorderhagen en Bolwerkstraat blijkt bij terugrekening van een pas uitgevoerde waterpassing van het huidige niveau ter plaatse op ca. 38,5 m N.A.P. te liggen. Het minimale verschil met onze hoogte van 38,5 m maakt een beduidend hoogteverschil tussen de hoogst en laagst gelegen grachtbodem zo niet onmogelijk, dan toch zeer onwaarschijnlijk. Bij een 3½-4 m diepe gracht is er dan ook geen reden stuwen te veronderstellen, wat in militair opzicht ook uiterst ongelukkig zou zijn geweest.

De grijze vullagen van zandige klei (beneden) tot kleiig zand (boven) moeten geheel of in hoofdzaak afkomstig zijn van de geslechte wal tussen de grachten. Op de bodem was geen modderlaag aanwezig. De afnemende kleiigheid van de vullagen naar boven komt ons merkwaardig voor bij een toewerpen ineens. Daar wij een vergelijkbaar verschijnsel in overigens geheel andere situaties hebben aangetroffen, met name in huisterpjes, vermoeden wij een secundaire uitspoeling van kleideeltjes. Het binnentalud van de buitengracht bleek beduidend steiler te zijn (ca. 45 graden) dan de zijden van de binnengracht.

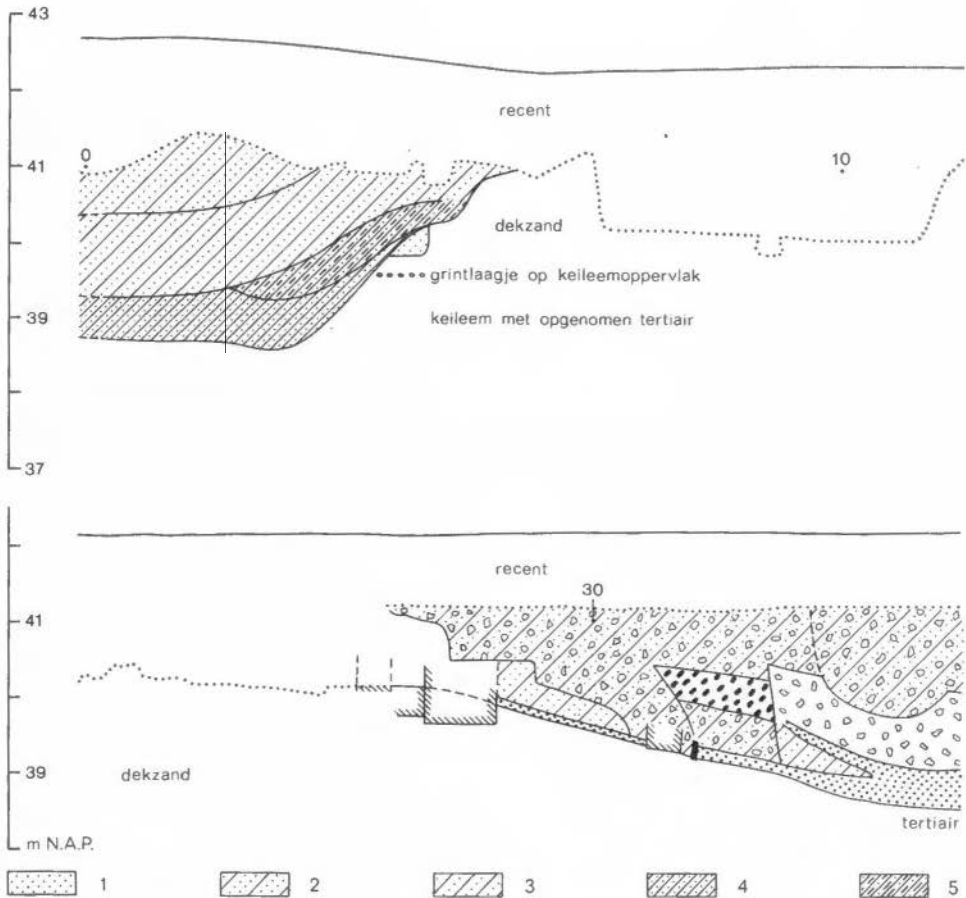
Het ontgraven grachtgedeelte heeft geen vondsten opgeleverd, hetgeen in overeenstemming is met ervaringen elders in de buitengracht. De vondstloosheid van de buitengracht kan verklaard worden uit zijn slechts circa 2 eeuwen durende bestaan, maar meer nog uit de afstand tot de bewoning. Uit de recent

gestoorde bovenlagen van de gracht werden wel een aantal vondsten geborgen, die alle te dateren zijn in de 19e eeuw. Hiervan noemen wij twee zalfpotjes van grès, een twee-orige (verf)pot, een gefacetteerde glazen fles en een mineraalwaterkruik met het stempel: EMSER KRAENCHES WASSER om een gekroonde N.

De wal tussen de grachten, de Zuiderhagen

Volgens verwachting is tussen de grachten nauwelijks meer aangetroffen dan recente verstoringen. Met de wal die hier lag en die om gebruikelijke, militaire redenen met grond van de buitengracht moet zijn opgeworpen (ca. 1400), is kort na 1597 de buitengracht weer gedempt. Evenals de buitengracht kunnen de Zuider- en Noorderhagen dus slechts 2 eeuwen bestaan hebben. De kaart van van Deventer toont de strook tussen de grachten als een ertussen gelegen 'dam', waarvan de ondergrond in ons profiel oprijst tussen de diep uitgegraven grachten. Ter hoogte van het huidige oppervlak moet blijkens het profiel de breedte tussen de grachten ca. 20 m hebben bedragen. De bovenzijde van de wal moet aanmerkelijk smaller geweest zijn door de (steil?) oplopende helling(en) van de (asymmetrische?) wal en doordat de wal niet direct vanaf de beide gracht-kanten zal hebben opgelopen.

De groen gekleurde wal op de kaart van van Deventer wijst naar een wal van ca. 10 m breedte. Dat is 10 m smaller dan de gevonden strook tussen de grachten in het profiel. De kaart van Jacob van Deventer blijkt dus de buitengracht 10 m te breed aan te geven, de wal of de strook tussen de grachten 10 m te smal. Het gegeven van Visser gaat dus ook voor Enschede op. Tevens suggereert deze wijze van optekenen van van Deventer, dat (het zwaartepunt van) de wal dichtbij de binnengracht dan bij de buitengracht was ge-

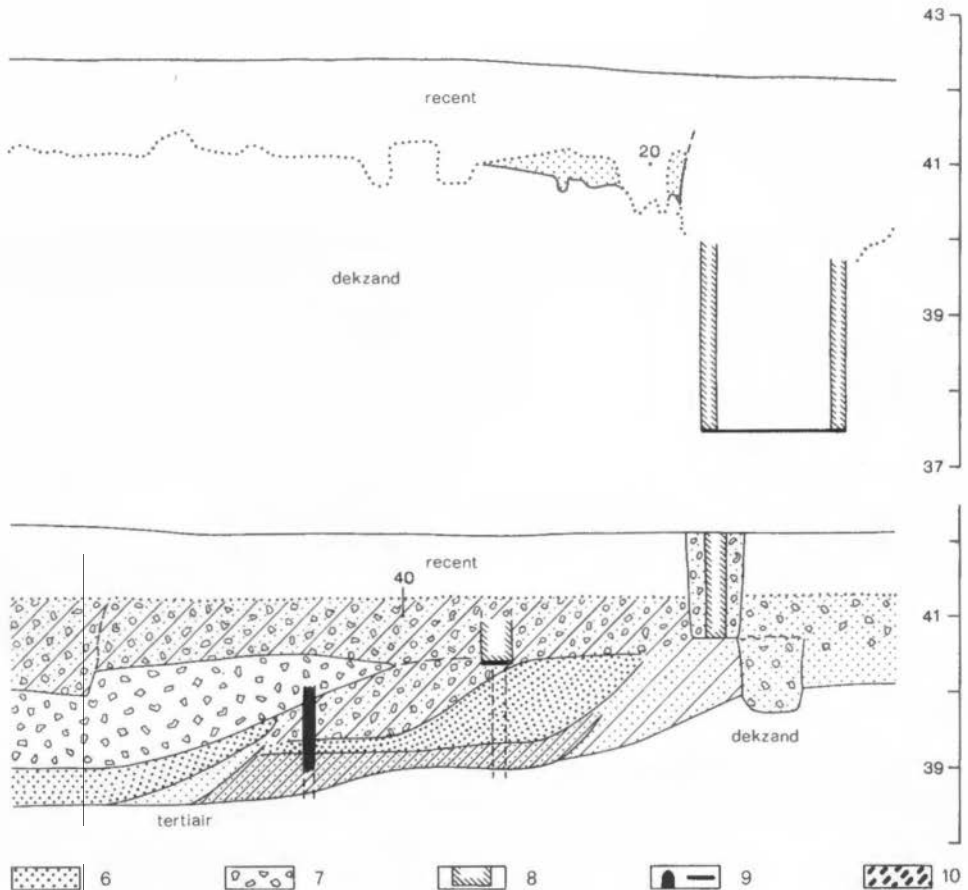
leggen en dat er een ca. 10 m brede, al dan niet oplopende berm tussen de buitengracht en de wal aanwezig was. Deze berm kan vooral bedoeld zijn om afstandvergroting te werken tussen de verdedigingswal en aanvallers van buitenaf. De wenselijkheid hiertoe en overigens voor de gehele buitengordel moet opgekomen zijn door de toepassing van het buskruit sedert de 14e eeuw. Bovenstaande gegevens en afleidingen brengen ons tot de schematische reconstructie van de 50 m brede verdedigingsgordel van figuur 3.

Vijf meter buiten de binnengracht werd pal voor het profiel gelegen een stenen waterput aangetroffen. De insteek van de put was duidelijk in het profiel waar-

neembaar. De ovale put had een doorsnede van 1.90-2.05 m, een wanddikte van 22 cm en een diepte van ca. 4½ m t.o.v. het huidige oppervlak. De bodem bestond uit evenwijdig aan elkaar gelegen planken, waarop een beschadigd, loden (water)filter lag. De put was volgestort met puin en een aantal hoofdzakelijk 19e eeuw scherven, waaronder zich de enige middeleeuwse vondst uit de sleuf bevond: het voetje van een Siegburg kan. De put dateert ongetwijfeld uit de vorige eeuw, vermoedelijk nog na 1862.

Geologische gegevens

De heer T. Bruins van de Geologische Dienst informeerde ons nader over de

ondergrond van het profiel. Op ca. 39,5 m N.A.P. ligt het keileemoppervlak met daarin opgenomen groene, tertiaire afzettingen van zand en klei. Een laagje van grint en keitjes, bestaande uit kristallijn gesteente, vuursteen enz. bedrukt dit oppervlak. Het grintlaagje wordt gezien als een residu uit het geërodeerde keileemoppervlak. De keileem met het tertiair wordt afgedekt door een ca. 2½ dikke laag geel zand met bandjes, vermoedelijk ouder dekzand. De binnenstad blijkt volgens een aantal boringen van de gemeente en voormalige ontsluitingen te zijn gelegen op een dekzandeiland, waarbij de dikte van het zandpakket meer dan 2½ m bedraagt.

Fig. 2. Doorlopend dwarsprofiel over de stadsgrachten van Enschede. Onderaan de binnengracht. Schaal 1:100. Legenda: 1 - zand; 2 - kleiig zand; 3 - zavel; 4 - zandige klei; 5 - humeuze zandige klei; 6 - modder; 7 - puin; 8 - muurwerk; 9 - hout; 10 - sinters. Tekening H.J. Bloklander.

Chronologische samenvatting

1. Waarschijnlijk in de 13e eeuw, maar zeker vóór 1319 werd de 20 m brede (binnen)gracht gegraven. Met de vrijgekomen grond is wellicht voor korte duur een binnenwal opgeworpen, ofwel de grond is direct verspreid.
2. Omstreeks 1400 werd de 10 m brede buitengracht gegraven, van welke

grond de wal tussen de grachten is opgeworpen.

3. Kort na 1597 werd de buitengracht weer met de wal gedempt.
4. Waarschijnlijk sedert deze gebeurtenis werd de binnengracht geleidelijk versmald tot 7 m breedte (ca. 1600-1825).
5. Sedert 1862 werd de resterende binnengracht snel gedempt.

A. D. Verlinde

¹⁾ Wij danken deze literatuurverwijzing aan Prof. Dr. Ir. C. Koeman te Utrecht.

Literatuur.

- Berns, W.J.E., 1972. Bodemvondsten. 't Inschrien 4e jaarg. nr. 4, p. 67-68.
- Buurman, J., 1976. Botanisch onderzoek van een middeleeuwse stadsgracht te Enschede. 't Inschrien 8e jaarg. nr. 4, p. 59
- Hulshoff, A.L., 1965. Enschede. Nieuwsbull. K.N.O.B. afl. 12, p. 143-144.

Fig. 7. Twee zalfpotjes van grès uit de gestoorde bovenlaag van de buitengracht.

Stroink, L.A., 1966. Stad en land van Twente. Enschede.

Visser, J.C., 1965. De waarde van de stedenatlas van Jacob van Deventer voor de topografie van de laat-middeleeuwse stad. Beiträge zur Wirtschafts- und Stadtgeschichte, p. 116-123. Festschrift für Hektor Ammann.

Fig. 6. De spreukschotel uit de binnengracht.

Botanisch onderzoek van een Middeleeuwse stadsgracht te Enschede

In aansluiting op een archeologisch onderzoek van de verdedigingsgordel rond Enschede (Verlinde 1976), werd de buitengracht van deze gordel, die ca. 1400 werd aangelegd en ca. 1600 werd gedempt, op het voorkomen van vruchten en zaden onderzocht.

De toponiemen Zuiderhagen en Noorderhagen deden vermoeden, dat de strook tussen de buiten- en de binnengracht van Enschede begroeid was met struikgewas. Wij hadden goede hoop iets meer over de begroeiing van deze strook - bestaande uit wal en berm - te weten te komen, door de inhoud van de buitengracht op plantaardig materiaal te onderzoeken. Vooral ook, omdat deze rond 1600 met materiaal van de wal was gedempt. Er werd een grondmonster (ca. 4 liter) genomen van de onderste laag van de vulling en dit werd in het laboratorium van de botanische afdeling van de R.O.B. geanalyseerd.

Het monster werd gedurende 3 weken in 10% kaliloog geweekt om de plan-

tenresten uit de kleiige grond los te doen geraken. Daarna werd het gezeefd door 4 boven op elkaar geplaatste zeven met maaswijdten van resp. 2, 1, ½ en ¼ mm. De op deze manier uitgespoelde resten werden onder een binoculair-stereomicroscoop met vergrotingen van 6x tot 50x uitgezocht en geïdentificeerd. Het monster bleek zeer rijk te zijn aan goed geconserveerd botanisch materiaal zoals stengeldelen, stekels, bladfragmenten, zaden en vruchten. Slechts de zaden en vruchten konden worden gedetermineerd. Vanwege de korte beschikbare tijd werd van de grofste fractie de helft, van de fractie 1-2 mm $\frac{1}{3}$ deel en van de fractie $\frac{1}{2}$ -1 mm $\frac{1}{33}$ deel onderzocht. Op de fijnste fractie werd een vluchtige blik geworpen waaruit bleek, dat deze slechts enkele zaden van **Juncus spec. (rus)** bevatte.

De volgende tabel geeft het aantal vruchten of zaden per soort. De resultaten verkregen uit de verschillende fracties zijn hierin samengevat.

Kultuurplanten

Panicum miliaceum L.	pluimgierst	2
----------------------	-------------	---

Waterplanten

Ranunculus aquatilis L.	waterranonkel	1
-------------------------	---------------	---

Oever- en moerasplanten

Bidens cernuus L.	knikkend tandzaad	41
Lycopus europaeus L.	wolfspoot	17
Carex pseudocyperus L.	cyperzegge	8
Bidens tripartitus L.	driedelig tandzaad	6
*Solanum dulcamara L.	bitterzoet	4
Alisma plantago-aquatica L.	grote waterweegbree	3
Mentha aquatica L.	watermunt	3
Eleocharis palustris (L.) R. et Sch.	waterbies	1
Ranunculus flammula L.	egelboterbloem	1
Juncus spec.	rus	+

Akkeronkruiden

Raphanus raphanistrum L.	eenjarige hardbloem	
Raphanus raphanistrum L.	knopherik	3
Anthemis arvensis L.	valse kamille	2
Rumex acetosella L.	schapezuring	2
Scleranthus annuus L.	eenjarige hardbloem	2
Spergula arvensis L.	gewone spurrie	2
Chenopodium album L.	melganzevoet	2
Polygonum lapathifolium L.	uiltige duizendknoop	2
Galeopsis tetrahit L.	gewone hennepnetel	1
Polygonum persicaria L.	perzikkruid	1
Solanum nigrum L.	zwarte nachtschade	1
Stellaria media (L.) Vill.	vogelmuur	1

Ruderalen

Urtica dioica L.	grote brandnetel	122
Polygonum aviculare L.	varkensgras	10
Atriplex hastata/patula L.	spiesmelde/uitstaande melde	1
Lapsana communis L.	akkerkool	1
Ranunculus sardous Crantz	behaarde boterbloem	1

Struweelplanten

Rubus fruticosus L.	braam	46
Rubus idaeus L.	framboos	16
Humulus lupulus L.	hop	15
Sambucus nigra L.	gewone vlier	13
(stekels van Rubus spec.		26)

*Bitterzoet komt ook voor in struwelen.

De in dit monster vertegenwoordigde *waterplant*, de waterranonkel komt voor in kleine en meestal periodiek uitdrogende riviertjes, beken, drinkputten, etc.

De onder *oever- en moerasplanten* genoemde soorten zijn kenmerkend voor vegetaties die uitgestrekte velden of lintpatronen vormen in de verlandingszone van voedselrijke, stilstaande of stromende wateren. Hiervan wijzen de beide tandzaad-soorten op een hoog nitraatgehalte van de bodem, al dan niet veroorzaakt door menselijke invloed.

De enige *kultuurplant* die in dit monster is vertegenwoordigd, is de pluimgierst. De zaden van deze plant werden vooral door het arme deel van de bevolking in de Middeleeuwen erg veel als voed-

sel gebruikt.

Landbouwactiviteit blijkt ook uit het voorkomen van diverse *akkeronkruiden*. Hiervan komen de knopherik, valse kamille, schapezuring, eenjarige hardbloem en de gewone spurrie vooral in winterroggeakkers voor. De melganzevoet, uiltige duizendknoop, gewone hennepnetel, perzikkruid, zwarte nachtschade en vogelmuur komen voor in hakvruchtakkers en akkers van zomergranen. Zij kunnen echter ook voorkomen in de van sterke menselijke invloed getuigende ruderaal plantengemeenschappen.

De *ruderaal planten* komen voor op stikstofrijke en op veel betreden plaatsen. De grote brandnetel is een zeer algemeen voorkomende zoomplant op stikstofrijke bodem. Varkensgras is een echte tredplant. De zaden van de spiesmelde en van de uitstaande melde

zijn niet van elkaar te onderscheiden, maar deze soorten komen beide voor op zeer nitraatrijke ruderaal standplaatsen zoals mesthopen en vuilnisbelten. Akkerkool komt voor in een karakteristieke ruderaal zoomvegetatie in de halfschaduw van heggen en bossen struweelranden op humeuze vochtige stikstofrijke gronden. De behaarde boterbloem is een plant van storingsvegetaties.

De gewone vlier, hop, braam en framboos zijn planten die gezamenlijk kunnen voorkomen in *struwelen*, mantelgemeenschappen van bossen en in het kultuurlandschap in heggen. Het is mogelijk dat de vruchten van deze planten door de stedelingen ter consumptie zijn verzameld aan een bosrand, die zeker niet ver van de stad verwijderd zal zijn geweest. Via faecaliën en keukenafval zouden de onverteerbare zaden in het water van de gracht terecht kunnen zijn gekomen. Veel waarschijnlijker is echter, dat de zaden afkomstig zijn uit een struweel, dat zich naast de gracht bevond. Dit op grond van de relatief grote hoeveelheid zaden van deze planten, maar vooral ook vanwege het feit, dat er een groot aantal stekels van ongetwijfeld braam en framboos in het monster werden gevonden. Dit duidt erop dat het struikgewas niet ver van de gracht af heeft gestaan en zich heel goed op de wal en/of op de berm tussen buiten en binnengracht kan hebben bevonden.

Het is duidelijk, dat de zaden en vruchten die in het monster werden teruggevonden, afkomstig zijn van planten die behoren tot verschillende plantengemeenschappen uit de omgeving. Slechts door toeval zijn zij gezamenlijk in de gracht terecht gekomen. Een exacte reconstructie van de vegetatie kan op grond van dit ene monster niet worden gegeven.

Samenvattend kunnen we zeggen dat de Middeleeuwse buitengracht van Enschede gevuld was met voedselrijk

water en dat de waterstand waarschijnlijk veranderlijk was. Op de wal en/of op de berm, in ieder geval vlak naast de gracht (op grond van de gevonden stekels!) zal een struweel hebben bestaan waarin vlier, braam en framboos goed vertegenwoordigd waren en de hop en eventueel ook bitterzoet zich als liaan doorheen slingerde. Deze haag kan aanleiding hebben gegeven tot de toponiemen Noorderhagen en Zuiderhagen. Aan de oever van de gracht stonden wellicht plaatselijk vooral wolfspoot en de beide tandzaad soorten. Tussen de oever en het struweel stond veel grote brandnetel. De invloed van de mens uit zich zeer duidelijk in het voorkomen van de kultuurplant pluimgierst en een groot aantal soorten akkeronkruiden en ruderaal planten. De akkers zullen zich vermoedelijk even buiten de stadsgracht hebben bevonden; het toponiem Espoort, in de onmiddellijke nabijheid van de monsterplaats, wijst in dezelfde richting.

JANNEKE BUURMAN

Geraadpleegde literatuur:

- Verliinde, A.D., 1976. Een reconstructie van de Middeleeuwse verdedigingsgordel rond Enschede. 't Inschrien 8e jaarg. nr. 4, p. 51
Westhoff, V. en den Held, A.J., 1969. Plantengemeenschappen in Nederland. Thieme, Zutphen.

Cursussen Oud Schrift

De Oudheidkamer Twente organiseert dit winterseizoen een tweetal cursussen Oud Schrift, n.l. één voor beginners en één voor gevorderden. In beide gevallen bedraagt het cursusgeld f 100,-.

De cursus voor gevorderden is reeds voltekend, voor de beginnerscursus zijn nog enkele plaatsen vrij.

Nadere informatie bij de secretaris van de Oudheidkamer Twente, drs. A.L. Hulshoff, Lasondersingel 129, Enschede, tel. 053-358675.

Zwerfkei te Borne

Ongeveer 60 jaar geleden vertelde mijn vader mij dat hij van zijn vader gehoord had dat in het midden van de markt te Borne een zwerfkei begraven lag. Wij waren toen jongelui en vonden deze overlevering belangrijk genoeg om er een onderzoek naar in te stellen. De kei, zo zei men, was het verzamel-punt van schoolers en ander 'min volk' waartegen zij uitrusten en soms de nacht doorbrachten. Dit verdroot de omwonenden en men besloot de kei te laten zakken. Er werd een onderzoek ingesteld. Bij smid Steinman werd een lange ijzeren pin besteld met scherpe punt en met dit instrument werd het centrum van de markt afgepeild. De pin werd tussen de kinderkopjes van de markt gedreven en, na langdurig zoeken, werd de ligplaats van de kei gelocaliseerd. Het gemeentebestuur gaf toestemming tot opgraven en zo kwam de monoliet te voorschijn. Minder groot dan wij ons hadden voorgesteld maar toch van behoorlijke afmeting. Een platte steen, men zou zeggen een offersteen.

Waar moest men met de steen naar toe? Hij kwam per slot te liggen in de voortuin van perceel Dorsetplein 8, ongeveer 60 meter van de vindplaats waar hij nu nog ligt op een gazonnetje te midden van de bloemen (huis is nu aangekocht door de gemeente).

Niemand weet dit want de 'schatgravers' van toen zijn waarschijnlijk allen gestorven of zijn zeer oud. Er is tegenwoordig een streven oude monumenten en huizen te sparen. Dit monument uit oer-oude tijden komt hiervoor zeker in aanmerking. Zou het niet wat zijn deze steen terug te brengen naar de oude plaats. Misschien kan er dan één

auto minder geparkeerd worden. Zou het niet kunnen dat het gemeentebestuur of de burgemeester een nummer van het 'Inschrien' zou worden toegezonden zodat zij dit verhaal kunnen lezen? Dit zou zinvol zijn!

A.C. Meyling, nu 86 jaar oud

Cursus archeologie

Onder auspiciën van de afdeling musea, oudheidkunde, monumenten van de Culturele Raad Overijssel zal een algemene cursus archeologie voor belangstellenden in januari 1977 van start gaan. De cursus telt 6 lessen, welke éénmaal per 14 dagen of drie weken zullen plaatsvinden, te beginnen in de derde week van januari. Hij zal regionaal gericht zijn en niet alleen een aantal theoretische lessen, maar ook een verkenning van het veld bevatten. Er zullen twee cursussen gehouden worden, één in Enschede en één deels in Zwolle, deels in Deventer.

De lessen in Enschede worden gegeven door dr. C.C.W.J. Hijszeler op zaterdagochtend in het Rijksmuseum Twenthe. Van de andere cursus vinden drie lessen in Zwolle en drie lessen in Deventer plaats op de maandagavond. Deze lessen zullen worden gegeven door drs. A.D. Verlinde en de heer H.H.J. Lubberding.

De plaats van deze laatste cursus en de juiste data van de lessen zullen nog nader bekend worden gemaakt.

De kosten per deelnemer bedragen f 40,-.

Belangstellenden kunnen zich voor deelname aan deze cursus vóór 1 november a.s. opgeven bij het buro van de Culturele Raad Overijssel, Postbus 527 te Zwolle.

Beurs

Te koop gevraagd: Ingebonden jaargangen of losse nummers van het weekblad 'Eigen Erf'. Tevens gevraagd oude foto's van Twente. Th.L.M. van Stapela, Deldenerstraat 103 Hengelo

Gehoord en Gelezen

Twentsche Courant 1976

10.6 Grachtenonderzoek bij de Grote Kerk (Enschede); 12.6 Verkoop van jeugdherberg nog steeds niet definitief (Breklenkamp); 8.7 Eenheid Salland dreigt na 600 jaar uiteen te vallen; 17.7 Enschede: 75 jaar stroom; 30.7 Hengelo's echtpaar neemt intrek in Klopjeswoningen (Borne); 31.7 Wapen herinnering aan Huis Ruenberg; 11.9 Ook stad Delden heeft waardevolle monumenten; 14.9 'Kogelpotten' uit 11e eeuw (Lossler); 16.9 Ruslui zijn terug; 24.9 Korenmolen van Singraven weldra weer bedrijfsklaar.

Serie 'de ruslui achterna' door A. Buter, van 7.8 tot 18.9.

Serie H. Haverkate 'Groeten uit Delden': 5.6 Mei-maand; 18.9 Willem Bokhove.

Tubantia/Dagblad v.h. Oosten 1976

4.6 Lonneker vecht voor behoud koetshuis; 9.6 Restauratie schaapskool en erve Bolscher Vasse; 10.6 Nog geen gracht, wel schedels bij onderzoek van de Markt; 16.6 Binnengracht moet al voor het jaar 1319 zijn gegraven; 26.6 St. Pancratius: monumentaal geschenk voor de toekomst (Haaksbergen); 26.6 Vriezenveners wilden geen pacht betalen voor ontgonnen grond; 1.7 Bruggen en sluizen op monumentenlijst (Almelo-Nordhornkanaal); 27.7 'Eeuwige rogebouw' op Twentse essen toch niet altijd-durend; 31.7 MBS blijft voortmodderen; 31.7 Vriezenveense Rusluie in 't land der tsaren: levendige geschiedenis; 31.7 Wegen onbegaanbaar door water (Vriezenveen); 21.8 Waar zijn de Nijkampen in Leningrad gebleven?; 24.8 Gemeente geeft vergunning af voor sloop 't Spölmink (Lonneker); 25.8 Welkom in Lübeck even gastvrij als vroeger (Ruslui); 28.8 Ook Harm Boom had in (18)46 al oog voor Rusluie; 3.9 Kennismaking Rusluie met Moskou sprookje; 10.9 Rusluie op speurtocht op historische grond; 16.9 Karakteristieke Rijssense huizen blijven behouden; 18.9 Russische gids kreeg tot slot een broek cadeau; 22.9 De kippen groeiden Rusluie de oren uit...

Serie G. J. Eshuis 'Rond Huurne, Loo en Heksel (Wierden)': 5.6 Met windmolen verdween onvervangbare romantiek; 12.6 Smeden en wagenmakers vestigden zich bij molen; 19.6 Wierden had een 'rode', 'blauwe' en 'oale' smid; 26.6 Trein maakte doorbraak in knusse dorpsrand; 3.7 Op de 'Hoge Lucht' zaten 'plat'- en damastwevers; 10.7 Had Wierden ook eens zijn boeher of boeman?; 17.7 Aan Vennediek huisden de 'snieders' en de 'kuper'; 24.7 Landwever, Schuthoogte en Stouwekolk als 'loake'; 31.7 'n Hofman en Huuskesboer, de poort van de Lage Egge; 7.8 Langs Lage Eggeweg zaten vroeger de 'tichelders'; 14.8

Groeven kloosterbroeders diepe put op de Barkel?; 21.8 Van de 'Oldeboer' en het vervloekte kluunveentje; 18.8 Kiekebeld had in het veld 'preeksteule' voor de deur; 4.9 Wat vroegere bewoners in bodem achterlieten; 11.9 Hadden Heksel-bewoners al relaties met Romeinen?; 18.9 De vondst van schedel- en lange beenderenoffers; 25.9 De Clausboer moest nogal eens zijn geld 'uitwannen'.

Serie B. J. Hekket: 'Wat betekent?' 5.6. Teg(g)eler; 12.6 Tydink; 19.6 Wolbink; 26.6 Meutstege; 17.7 Beyerink; 31.7 Munsterman; 4.9 Baardink; 11.9 Oolbekkink; 25.9 Wijlens.

Agenda

Stichting Historische Sociëteit Enschede-Lonneker, secr. D. Taat, Demmerskamp 29, Enschede, tel. 053-314479.

De Holterhof-avonden vinden plaats op de volgende data:

5-11-1976: B. Plegt en Joh. Buursink met eigen werk.

17-12-1976: H. Engelbertink uit Rossum en Midwinterprogramma.

7-1-1977: Nieuwjaarsvisite met Kreckel en Amerikaanse en Amsterdamse belangstelling.

Vereniging Oudheidkamer Twente, secr. drs. A. J. Hulshoff, Lasondersingel 129, Enschede, tel. 053-358675.

De Praatavonden zullen plaatsvinden op de volgende data: 11-11-1976 en 9-12-1976.

Boek en Blad

Hendrik Odink, Uit Kroniek en Volksmond van de Achterhoek.

Bij mijn weten heb ik alle tot nu toe verschenen boeken van Hendrik Odink gelezen. Steeds weer viel mij op de enorme kennis welke Odink voor zijn studies moet hebben vergaard, maar ik stond er nooit bij stil wie deze schrijver was en hoe hij zijn kennis verkreeg. De stofomslag van dit boek vertelt er het één en ander van: 'Odink bleef steeds te Eibergen wonen; daar heeft hij, in de wijde omtrek tot over de grens, naast en ook dóór zijn dagelijks werk overal gezworven, daar heeft hij gestudeerd, onderzocht en zorgvuldig genoteerd, meer dan een halve eeuw lang. Hij verwierf daardoor een enorme kennis van zijn landstreek, en van zijn landgenoten daar in het oosten, vooral van hun historie, en dat in de meest uitgebreide zin. Die kennis heeft hij geput uit lectuur, uit archieven en andere geschriften: brieven, huur- en koopcontracten, leenbrieven, registers, notitieboekjes, enz. enz., waaronder

veel documenten, welke door boerengeslachten soms eeuwen waren bewaard.

Door zijn talrijke relaties in wijde omtrek kon Odink jaren- en jaren lang mondelinge overleveringen, op het gebied van het volksgeloof (dat hij niet kleinerend bijgeloof noemde), nog juist bijtijds optekenen; het jongste geslacht kent ze niet meer. Daarbij noteerde hij een buitengewoon aantal zegswijzen, uitdrukkingen en woorden, behorende tot de grote taalschat van het dialect - ook die verdwijnen zoveel in onze moderne tijd. En dan de gebruiken uit het verleden die reeds waren verdwenen of nog waren gehandhaafd, gebruiken uit het leven van een bevolking, wier civilisatie sinds eeuwen zeer rijk is geweest.'

Inderdaad wordt in het bovenstaande het complete kennen van Odink goed weergegeven: Kennis door studie, doorwrocht, van de historie van zijn streek, alsmede diepgaande kennis van volksleven, volksgeloof, gebruiken en streektaal. Daarnaast bezit Odink nog de gave van een pakkende verteltrant. Het resultaat daarvan is in dit kostelijke boek te vinden: 37 prachtige, boeiende hoofdstukken welke ons langs de meest uiteenlopende onderwerpen voeren, zoals wel en wee van dienstplichtigen onder Napoleon, Hunengraven, Spokerij bij het erve Hofman, Molen en Hof te Mallum, Joden in Eibergen, een studie over de predikant-dichter Willem Sluiter, Boeren- en dorpsleven rond 1900, en nog veel meer. Een waardevol boek, zowel voor ingewijde als leek plezierig leesbaar, is door deze herdruk weer verkrijgbaar. Het is te beschouwen als een goede aanschaf voor elke Inschrien-lezer!

Dit boek verscheen als deel vier in de Historische Reeks van Twents-Gelderse Uitgeverij W.G. Witkam B.V. te Enschede. De prijs bedraagt f 44,50.

J.J.H.M.

In de serie **'Opstellen en werkstukken van de Heemkundegroep Denekamp'** verschijnt binnenkort het eerste boekje, getiteld 'Molens'. In dit werkje worden alle, zowel water- als windmolens, behandeld welke in de gemeente Denekamp staan of gestaan hebben. Daarnaast is een algemene schets gegeven van de geschiedenis van molens. Enige aandacht is verder geschonken aan de plaatselijke economische toestand rond het midden van de vorige eeuw.

Het materiaal over de plaatselijke toestand is vergaard door H. Boink, J.H. Borgman, C. Hamers, H.J.M. Kamp, L. Visser en S. Wynia. Literatuur- en archiefonderzoek, alsmede redactie: H. Boink, terwijl mr. B.H.A.M. Plegt tekent voor de eindredactie. De prijs bedraagt f 5,50 + f 1,75 verzendkosten.

Bestellingen aan het secretariaat: H. Boink, Clematisstraat 23 te Denekamp, tel. 05413-2261.

J. Hosmar, Vriezenveense Rusluie in het rijk der Taaren. Het is langzamerhand zo, dat wanneer je de naam Rusluie hoort, je dit automatisch verbindt met Hosmar, en omgekeerd. Het is een goed idee geweest van deze geestdriftige 'student' in de geschiedenis van Vriezenveners in Rusland om een aantal van zijn studies te bundelen tot goed verzorgd en rijk geïllustreerd boekwerk. Het resultaat hiervan is zeker de moeite waard!

Na zijn 'Ter inleiding' presenteert Hosmar ons een veertiental leesverhalen over ondernemende Vriezenveners, die hun boterham wilden gaan verdienen door handel in eigengereid linnen en andere Twentse koopwaar en daarmee terecht kwamen in het land van Tsaar Peter de Grote. Hoe het hun daarbij verging kunnen we uit dit boek te weten komen. We lezen dan over de opbouw van een bloeiende Hollandse kolonie in dit verre land, over de opmerkelijke carrières van enkele Vriezenveners, als Cornelis Cruys, admiraal in de Russische marine, en Wicher Berkhoff, chef van de marinewerven in Kroonstad, maar ook over het feit, dat niet alle Vriezenveners in Rusland fortuin maakten.

Tot slot volgt een alfabetisch overzicht van Vriezenveners, welke in Rusland verbleven, met hun werkkring, voorzover bekend.

Een boeiend boekwerk, geschreven door een man, die begeesterd is door deze materie, en die zich sinds kort ook zelf een 'Rusman' kan noemen door zijn reis langs de verblijfplaatsen der vroegere Rusluie.

Een uitgave van de Twents-Gelderse Uitgeverij W.G. Witkam B.V. te Enschede. De prijs bedraagt f 29,50.

J.J.H.M.

De heer A.H.G. Zonneville te den Haag deelt ons mede, dat hij in het tijdschrift 'Nederlandse Historiën' de volgende op Twente betrekking hebbende artikelen aantroft:

Van de hand van J. Hosmar: Vriezenveen is geen Russisch dorp (jrg. 8 nr. 2, 1974, p. 57-62), Vriezenveense bodem gaf geheimen prijs (jrg. 9, nr. 1, 1975, p. 9-8), De vuurzee te Vriezenveen (jrg. 9, nr. 4, 1975, p. 123-128), Vriezenveens Kooykershuis, trefpunt der schippers (jrg. 9, nr. 5/6, 1975, p. 192-195), Vriezenveense turfschuiten en Enterse zompen, belangrijke vervoermiddelen bij vroegere scheepvaart (jrg. 10, nr. 1, 1976, p. 25-27).

Van de hand van J.P. Kooger; Arboreta en botanische tuinen (jrg. 7, nr. 4, 1973, p. 179-184) waarin een beschrijving van de arboretum Poort-Bulten.